

על חוט העלילה ועל חוט החיים

הספרות היא הפתרון למצוקתו הקיומית של האדם, יצור תכליתי החי בעולם סיבתי. דפוס החשיבה הספרותי מכניס סדר בפרטיו השרירותיים של העולם, ומסדר אותם במסגרת תבנית לינארית שבה יש להם תכלית.

בנוהג שבעולם, כאשר אנחנו מדברים על ספרות, כוונתנו למכלול של יצירה מילולית, בדרך כלל כתובה. יצירה זאת מתחברת בידי יחידי סגולה, "יוצרים", בהם סופרים, משוררים ומסאים, ואת תפקידה היא ממלאת בעיקר בשעות הפנאי; חלק מהאנשים נהנים לצרוך אותה, ולרבים יותר עניין מועט בה. ואולם, נקודת מבט זו על הספרות היא צרה. היא רחוקה מלהקיף את מלוא יריעתה, ולמעשה, היא בקושי אוחות בשולי אדרתה. שכן, ספרות נוצרת בידי כל אדם, ללא תלות בכשרונו ובכוח יצירתו; היא איננה משמשת בשעות הפנאי, אלא בכל רגע ורגע ללא הרף; וצריכתה איננה שאלה של עניין או של הנאה, אלא של חיים ומוות. שכן כל קיומו של מכלול היצירה הספרותית נובע באופן תנייני ומשני מכך שהספרות היא בראש ובראשונה דפוס חשיבה.

אפשר לתאר דפוס זה באופן המופשט ביותר כמה שוויקטור פראנקל הגדיר "הכוח המניע הראשוני של האדם": "השאיפה לפשר". האדם זקוק למשמעות, והחיפוש אחר משמעות הוא מה שמעורר אותו לפעולות המתוות את חייו. לפעמים אנחנו מתייחסים למשמעות כ"סיבה לחיות", אך פראנקל בוודאי היה רואה זאת כחוסר דיוק, מפני שהוא מדגיש ש"ערכים אינם מניעים אדם, אין הם דוחפים אותו, אלא מושכים אותו דווקא" (ההדגשה במקור). כלומר: האדם איננו יצור סיבתי, אלא יצור תכליתי; הוא איננו זקוק לסיבה לחיות, כי אם לתכלית שיחיה למענה.

דא עקא, כלל גדול במדע המודרני הוא שהיקום – כפי שהוא נגלה אלינו – הוא סיבתי בלבד. התבוננות בעולם איננה יכולה לחשוף תכליות, או ליתר דיוק: תמונת המציאות הפשוטה העולה מן הנתונים האמפיריים נעדרת כל תכליתיות. מצב העולם כפי שהוא

נקלט בחושינו מצוי בסתירה חריפה לאותה "שאיפה לפשר" קמאית. לשון אחר: אמנם האדם הוא יצור תכליתי, אך הוא חי בעולם סיבתי. לפיכך, קיומו מצוי באופן ראשוני במצוקה קשה, שאותה היטיב להגדיר אלבר קאמי: "העולם הזה כשהוא לעצמו איננו הגיוני, וזה כל מה שאפשר לומר. אבל אבסורדי הוא העימות בין האי-רציונלי לבין השאיפה המטורפת לבהירות, שאיפה שקריאתה מהדהדת במעמקי נפשו של האדם".

הספרות היא הפתרון למצוקה זו. דפוס החשיבה הספרותי מכניס סדר בפרטיו השרירותיים של העולם, ומסדר אותם במסגרת תבנית לינארית שבה יש להם תכלית, כלומר, שבה הם נחוצים לשם השגת מטרה רצויה. הסוגה המרכזית מבחינה זו היא הסיפורת, והאמצעי הראשי המשמש לצורך כך הוא העלילה.

מקובל מאז ימי אריסטו כי כל עלילה חייבת לכלול סיבוך והתרה. באופן כללי, הסיבוך הוא השלב שבו מופר הסדר ההרמוני הראשוני, וההתרה היא השלב שבו הסדר שב על כנו. התרה מוצלחת היא כזאת המתרחשת בעקבות זיהוי, הבנה של הגיבור את מצבו לאשורו. בדומה לדגם הספרותי הקלאסי, גם המודל הפסיכוסקסואלי של פרויד רואה את הנפש הנורוטית כעוברת שלבים אלה, מתוך סיבוך שנוצר בימי הינקות לעבר התרה בעזרת הטיפול, שבו נעשה המטופל מודע לנסיבות מצבו הנפשי; וכפי שללא סיבוך אין סיפור, כך גם ללא נורוזה אין מקרה טיפולי. לא לחינם כינה פרויד את רגש הזיכרון המתעורר בטיפול מוצלח בשם "קתרזיס", מונח המשמש את אריסטו לתיאור הפורקן הרגשי במהלך סיפור בנוי כהלכה: אפקט השחרור המושג בטיפול מוצלח דומה לתחושת ההקלה שחש הקורא כאשר סכמת העלילה מתממשת.

למעשה, אפקט הקתרזיס איננו ייחודי לתחום הנפשי. תחושת הקלה והתרחבות מעין זו נחוות בכל פעם שאדם מצליח לארגן פרטים שרירותיים לתוך סכמה. בתחום של פתרון בעיות, תחושה זו מכונה "חויית אהא!", ומודגמת באופן קלאסי בצעקת ה"אאוריקה" של ארכימדס, שבעקבותיה רץ עירום ברחובות סירקוסאי. אותה רווחה שהשיג ארכימדס מבניית סכמה שארגנה את הידוע לו על העולם כך שיאפשר את מדידת נפחו של כתר זהב נחוות כאשר אדם מצליח לארגן את פרטי חייו כך שיניבו תכלית; וכמו בסיפור על אודות ארכימדס, ביטויה של תחושה זו הוא רב עוצמה יותר ככל שחוסר היכולת ליצור סכמה מאיים יותר על המשך החיים. בהתאם לכך, בהיבט הנפשי, תחושה זו איננה יחודית לטיפול, אך היא אופיינית לו, מפני שמטרת הטיפול לעסוק בטרדות הנפש המעיקות ביותר, אלה שמאיימות ביותר על יציבות הסכמה העלילתית. כך, אחד המאורעות המערערים ביותר מהבחינה הנפשית הוא טראומה, שאחד הטיפולים המוצלחים להחלמה ממנה מכונה "טיפול נרטיבי" – טיפול שמטרתו לארגן את סיפור החיים שנקטע על ידי המאורע הטראומתי לסכמה עלילתית בעלת תכלית.

בהקשר זה ניתן להבין כיצד משבר נפשי יכול להיגרם ממשבר פילוסופי, ומדוע לפעמים המונח "משבר קיומי" עשוי להתאים לשתי הקטגוריות. ידועה טענתו של קאמי שיש לראות את מעשה ההתאבדות כהכרעה בשאלה הפילוסופית של משמעות החיים, אך אולי מוטב לומר, שבעת משבר היכולת להכריע נגד התאבדות תלויה ביכולת לארגן את החיים לסכמה תכליתית: כאשר אני מצליח להסביר לעצמי לשם מה אני חי, וכיצד עובדות חיי מוליכות אותי לעבר יעד זה, אזי לחיי יש משמעות. לכן, כל האנשים מספרים

לעצמם את חייהם כסיפור תכליתי, כל הזמן, כך שיסביר את קורותיהם. כל מאורע חדש בעל משקל, שסוטה מקו העלילה של החיים, נחוזה כסיבוכן – וכל הצלחה למצוא לו פשר, באמצעות ארגון העלילה כך שישתבץ בה, נחוות כהתרה. ובניסוחו של ניטשה, בציטוט שהיה חביב על פראנקל: "מי שיש לו 'למה' שלמענו יחיה, הוא יוכל לשאת כמעט כל 'איך'".

אך האדם נתקל בהרבה "איך". הקושי החמור ביותר לסכמת העלילה הוא מוות בטרם עת, כלומר קטיעתה בלא התרה. מצב זה הוא בלתי נסבל, כמו הסיפור הקפקאי, היוצר תחושה מטרידה ומעיקה על ידי כך שהוא בונה סיבוכן אך מונע מן הקורא באכזריות את הקתרזיס. אכזריות מעין זו מבקשת התורה למנוע כאשר היא להזהיר לקרוא באוזני הבאים בצבא לפני מלחמה: "מִי הָאִישׁ אֲשֶׁר בָּנָה בֵּית חָדָשׁ וְלֹא תָנָכוּ [...] וּמִי הָאִישׁ אֲשֶׁר נָטַע כָּרֶם וְלֹא חָלְלוּ [...] וּמִי הָאִישׁ אֲשֶׁר אָרַשׁ אִשָּׁה וְלֹא לָקַחָהּ יָלָךְ וְיָשֵׁב לְבֵיתוֹ פֶּן יָמוּת בַּמִּלְחָמָה" (דברים כ ה-ז). פטורים אלה, המחריגים מן הסכנה את מי שסיפור חייו מצוי בעיצומו, מגלים רגישות לחוסר היכולת האנושי לסבול עולם שבו סיבוכים אינם מותרים. אך ההתמודדות עם "איך" איננה שמורה למצבי קיצון. היא מאפיין בסיסי של חיי אנוש, שבא לידי ביטוי בכל מקום שבו יש לאדם מחויבות: ללימודים, לעבודה, למיזמים. במובן הזה, הספרות היא "מותר האדם מן הבהמה": היא מה שמאפשר לו לפעול למען מטרה ארוכת טווח, בהכירו בכך שפעולות לא מהנות או כאלה שדורשות ממנו הקרבה משרתות תכלית עלילתית. אחד האמצעים הספרותיים החשובים לשם כך הוא עיצוב הדמות: אני סטודנט, אני מהנדס, אני פעיל פוליטית. היכולת לארגן את הזהות האישית לסכמת דמות הופכת את ה"מה" למובן מאליו, וחוסכת את ההתמודדות עם שאלת ה"איך" דרך שגרה, כל עוד אין מאורע חריג המעלה אותה בחריפות גדולה מדי. אחת הנקודות החשובות בהקשר זה היא שיחד עם זאת שכל אדם הוא דמות ראשית בסיפורו, כל סיפור תמיד גדול יותר מן הדמות הראשית שלו. לכן כל אדם מודע לכך שכדי שחיו יהיו בעלי משמעות, עליהם לתרום לסיפור הגדול ממנו. למשל – לתרום לבטחון המדינה; למצוא תרופה לסרטן; לכתוב יצירת מופת. יש גם משמעותיות "צנועות" יותר, כמו תמיכה בבני המשפחה, או היות אוהב ונאהב, או שמירה על מצוות הדת. אך תמיד, בכל המצבים הללו, המשמעות תימצא מחוץ לאדם עצמו. לפיכך, המרדף אחר משמעות חיצונית – על הסבל הכרוך בו – הוא הכרחי בחייו של אדם, ואוסף המרדפים ההכרחיים הללו הוא היוצר מאליו את הסיפורים הגדולים המאגדים את קיבוצי בני האדם: עמים, אידיאולוגיות ותרבויות. תשתיות של סכמות החשיבה הללו והשלכותיהן זוהו זה מכבר במזרח, ובאופן הבולט ביותר, בבודהיזם. נקודת המוצא בתורתו של בודהה היא שהקיום האנושי הוא סבל, סבל שאי אפשר למצוא בו משמעות, אלא רק לסיימו. בהתאם לכך, הבודהיזם נלחם במושג האני (הדמות) ובכל השתוקקות (הכוללת תכלית), והאידיאל שלו הוא הגעה למצב תודעתי סטטי. ההתנגדות האינטואיטיבית שעשויה להתעורר במפגש עם ההשקפה הבודהיסטית נובעת מכך שהמלחמה שמנהל הבודהיזם היא למעשה מלחמה בטבע האנושי, שהסבל מהותי לו ומשמשו ככלי אכזרי: כמו כל חי, דווקא משום שהאדם סובל הוא מונע לפעולה, ובאופן ייחודי לו, דווקא משום שללא תכלית הוא נדון להתענות הוא מסוגל לכוון ציוויליזציה.

מכאן מובן, שקודם כל טבוע באדם – בכל אדם – המנגנון הקוגניטיבי של חיבור ספרות, ככלי הישרדותי. כלי זה, ולא אחר, הוא מותר האדם מן הבהמה, והוא מה שמאפשר לבני אדם לפעול בעבור מטרות "גדולות" ולרדות בכל החי על פני האדמה. הואיל ומנגנון זה של חיבור סיפורים והנאה מהם טבוע באדם, הוא מסוגל גם, כתוצר לוואי, ליצור יצירות שאינן אוטוביוגרפיות, אלא בדיוניות. תוצר לוואי נפלא זה הוא הספרות.